

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ ВІКТОРІВКА-I

Стаття присвячена матеріалам досліджень Вікторівки-I – двошарової античної пам'ятки хори Ольвії, що існувала на західному кордоні полісу на правому березі Березанського лиману. Планіграфічно розділена на дві частини: південну займало поселення з житловою та господарською забудовою, північну – святилище, що складалося з ритуальних зольників-жертвників. Встановлено два етапи функціонування пам'ятки: перша половина VI – перша третина V ст. до н.е. та остання третина IV – перша половина III ст. до н.е. Серед досліджених об'єктів поселення до першого періоду відносяться житлові напівземлянки та господарські комплекси. Другий період представлений залишками наземної сирцево-кам'яної будівлі.

Ключові слова: Нижнє Побужжя, Березанський лиман, Вікторівка-I, напівземлянка, багатокамерна наземна споруда.

Denys Bondarenko

General characteristics of the settlement ancient times Viktorovka-I

Archaeological complex Viktorovka-I is a two-layered ancient monument of the choir of Olvia, which existed on the western outskirts of the policy on the right bank of the Berezanskiyi Estuary. Planigraphically, the monument is divided into two parts: the southern part was occupied by a settlement with residential and economic buildings; the northern one is a sanctuary consisting of ritual ash-altars.

This article is devoted to the characterization of the settlement alone and does not affect the materials for the study of the sanctuary.

Today, two stages of the functioning of the settlement have been established: the first half of the VI is the first third of the 5th century BC and the last third of the IV is the first half of the III century BC

From the disclosed objects, the first period includes residential, semi-dugouts and economic complexes, grouped into at least three housing and utility modules.

The second period is represented by the remnants of a land-based raw stone building at Lower Steppe lands, probably representing the type of a single collective manor of Hellenistic.

Based on the analysis of architectural remains and accompanying items of material culture, the article gives an overall description of the improvement of the settlement and life of its inhabitants, farms, trades and crafts, which the Hellenic colonists in the Viktorovsky settlement were engaged in designated epochs. Statistical analysis of ceramics allows us to draw definite conclusions about the volumes of imports of different categories of goods in Lower Steppe lands from the ancient centers of the Mediterranean and South Pontic, as well as to highlight some export items.

Key words: Lower Bug region, Berezansky liman, Viktorovka, pit house, terrestrial multi-stone – raw structure.

Денис Бондаренко

Общая характеристика античного поселения Викторовка-I

Статья посвящена материалам исследования Викторовки-I – двухслойного античного памятника хоры Ольвии, существовавшего на западной окраине полиса на правом берегу Березанского лимана. Планиграфически разделен на две части: южную часть занимало поселение с жилой и хозяйственной застройкой, северную – святилище, состоящее из ритуальных зольников-жертвенников. Установлено два этапа функционирования памятника: первая половина VI – первая треть V вв. до н.э. и последняя треть IV – первая половина III вв. до н.э. Из раскрытых объектов поселения к первому периоду относятся жилые полуземлянки и хозяйственные комплексы. Вторым периодом представлен остатками наземной сырцево-каменной постройки.

Ключевые слова: Нижнее Побужье, Березанский лиман, Викторовка-I, полуземлянка, наземная многокамерная постройка.

В другій половині VII ст. до н.е. Чорноморський регіон, включаючи все його північне узбережжя, увійшов до зони Великої грецької колонізації. Першою античною колонією на Північному Понті став Борисфен (місто на сучасному о. Березань). Невдовзі іонійські колоністи почали активне освоєння внутрішніх територій, розташованих поряд, Березанського та Дніпро-Бузького лиманів, де в першій половині VI ст. до н.е. з'явилася ціла мережа поселень аграрного характеру. На початковому етапі свого існування вони, вірогідно, підпорядковувалися Борисфену, пізніше – Ольвії. Саме ці поселення почали формувати саму ранню хору у Нижньому Побужжі. До цього часу відноситься і заснування Вікторівки-І.

Пам'ятка розташована на правому високому прірвистому корінному березі Березанського лиману, в 1,5 км на північ від його гирла та в 300 м на південь від однойменного селища Березанського району Миколаївської області. З півдня пам'ятка обмежена заплавою лиману та частково зруйнована штучними терасами, залишеними внаслідок незакінченого будівництва середини XX ст. Східна частина примикає до високої берегової прірви, що сприяє її інтенсивній руйнації з цього боку. Північна частина виходить до широкої балки на південній околиці с. Вікторівка. Таким чином, сучасними дослідженнями встановлено, що збережена частина пам'ятки має протяжність вздовж берегової лінії Березанського лиману з півночі на південь до 400 м та заходить на захід від узбережжя на 10–20 м. Загальна площа – близько 6000 м².

З огляду на ранню дату свого заснування, Вікторівське поселення дає цінні відомості про перший етап колонізації Нижнього Побужжя та формування полісної структури в регіоні. Окрім того, конструкція нещодавно відкритого святилища та ритуали, які на ньому відправлялися є своєрідним феноменом античної тради-

ції культового будівництва та релігійних вірувань, вони не знаходять собі аналогій не лише в регіоні, а й на всій території еллінської ойкумени, матеріали досліджень якої нам доступні. Тож археологічне вивчення Вікторівки-І та всебічна публікація матеріалів її досліджень на сьогодні є надзвичайно актуальними.

Сучасний стан дослідження пам'ятки дає підстави називати її археологічним комплексом, адже її складові, вірогідно, існували окремо одне від одного. Південну частину плато займала житлова забудова, яка складає враження типового поселення архаїчної доби сільськогосподарського спрямування. Спорудження ж монументальних зольників-жертвників потребувало величезних людських та часових ресурсів, та, явно, було регламентовано владними структурами. Це, а також географічне розташування святилища на південно-західному кордоні полісу, вказує на його загальнодержавне значення.

З огляду на все це, поселення і святилище, на наш погляд, слід розглядати як окремі пам'ятки, хоча той чи інший зв'язок між ними без сумніву існував.

Дана публікація присвячується загальній характеристиці поселення Вікторівка-І.

Перша згадка про нього міститься у публікації В. І. Гошкевича за 1915 р., присвяченій локалізації давнього Одессоса¹. За свідченням І. В. Фабрициус, саме цей дослідник відкрив поселення, провів збір підйомного матеріалу та визначив приблизну площу пам'ятки². Перші стаціонарні розкопки проведені в 1949 р. Березанським загоном Буго-Дніпровської експедиції на чолі з М. Ф. Болтенко (рис. 1). На площі поселення здійснювалися шурфовочні роботи та було закладено два розкопи: «А» (рис. 2) площею близько 100 м² (кер. С. І. Капошина)³ та «Б» (рис. 3) площею близько 300 м² (кер. М. Ф. Болтенко)⁴. Розкопи 1949 р. на сьогодні знищені береговою абразією. Основні підсум-

¹ Гошкевич В. И. Где был древний Одессос? // Записки Одесского императорского общества истории и древностей. – 1915 – Вып. 32. – С. 446.

² Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / И. В. Фабрициус. – К.: Изд-во АН УССР, 1951. – С. 61

³ Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). № 1949/21. Ф. № 1946. (Капошина С. І., Полевой дневник. Буго-Днепровская экспедиция 1949 г. Древнее городище у села Викторовка Тилигуло-Березанского района Николаевской области.)

⁴ Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України (НА ОАМ). № 69901. Кн. № 1. (Болтенко М. Ф. Дневник начальника одесской группы Очаковско-Березанского отряда Ольвийской археологической экспедиции АН УССР доцента М. Ф. Болтенко по археологическим раскопкам и разведке в августе–сентябре 1949 г. на западном берегу Березанского лимана.)

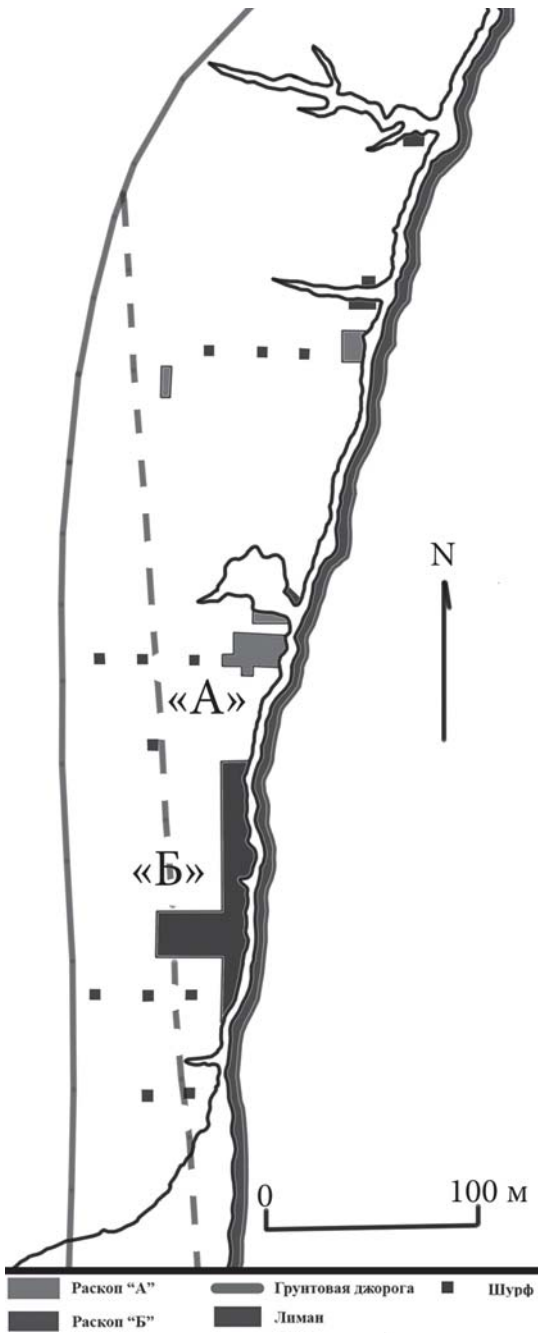

Рисунок 1 – Вікторівка-I.
Ситуаційне розташування розкопів 1949 р.
(за М. Ф. Болтенко. НА ОАМ)

Рисунок 2 – Вікторівка-I. Розкоп «А»
(за С. І. Капошиною. НА ІА НАНУ)

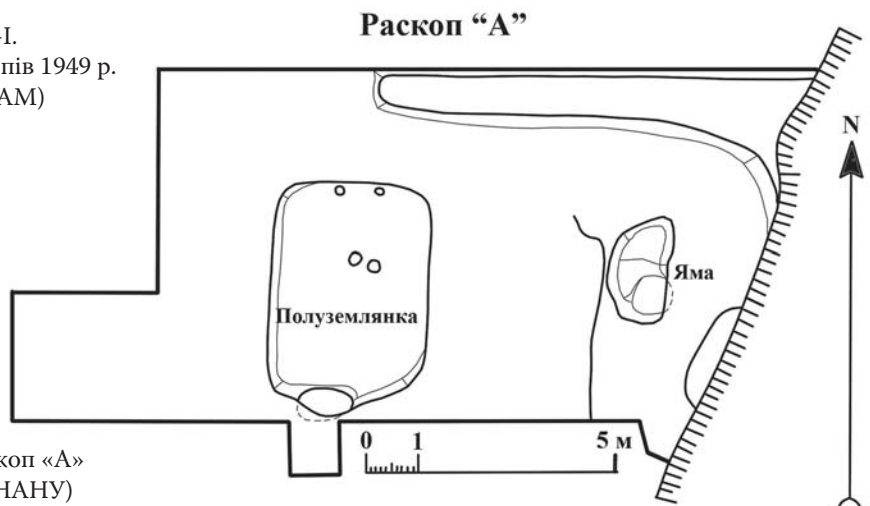
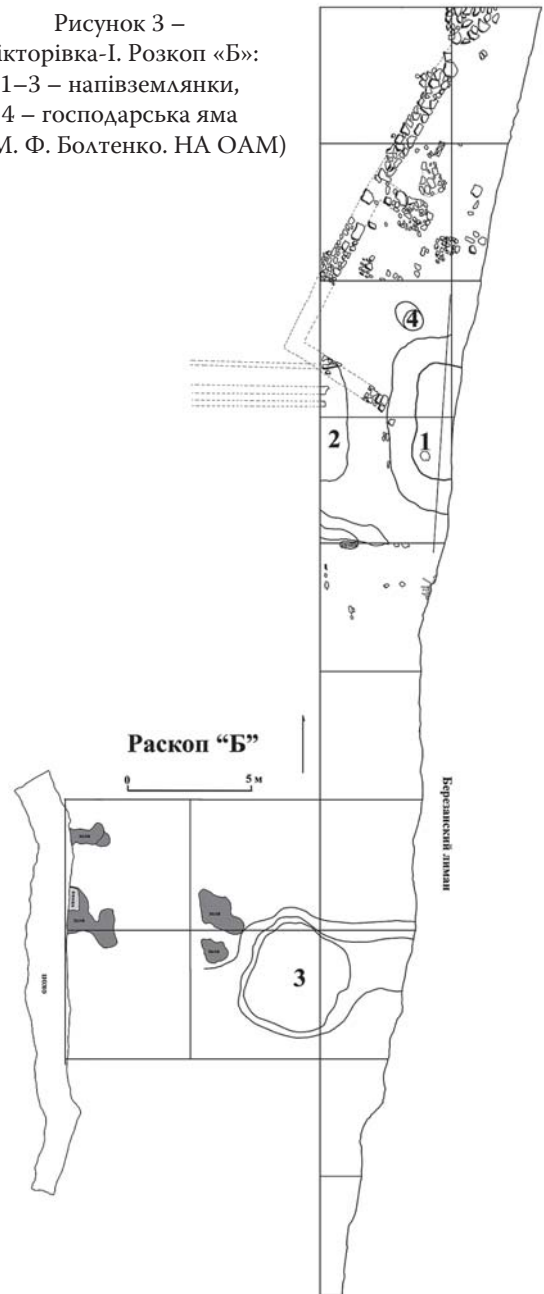

Рисунок 3 –
Вікторівка-I. Розкоп «Б»:
1-3 – напівземлянки,
4 – господарська яма
(за М. Ф. Болтенко. НА ОАМ)

ки цих робіт опубліковані С. І. Капошиною⁵, Л. М. Славіним⁶ та Ф. Рудиком⁷.

З останньої треті ХХ ст. Вікторівка-І неодноразово згадувалася в науковій літературі у контексті дискусій з приводу факту існування та локалізації Березанського полісу та поселень його хори⁸. В 2010 р. побачила світ публікація С. Б. Буйських та А. В. Буйських, в якій на основі ретельного аналізу колекції східно-грецької кераміки з пам'ятки, час заснування архаїчного поселення поблизу с. Вікторівка було віднесено до першої чверті або першої половини VI ст. до н.е. Внаслідок цієї роботи

була здійснена і переоцінка загальної політичної та економічної ситуації в регіоні⁹.

Сучасні археологічні дослідження (рис. 4) поселення початі у 2012 р. Вікторівським загоном Миколаївської археологічної експедиції ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України і з того часу носять систематичний характер. За цей період розкопки проведені на трьох ділянках: розкопи «В» (17 м²), «Г» (160 м²) та «Д» (205 м²). В ході цих робіт на північ від поселення було відкрито святилище. Розкоп «В» (рис. 5) розташований на території поселення, «Г» і «Д» – на площі святилища.

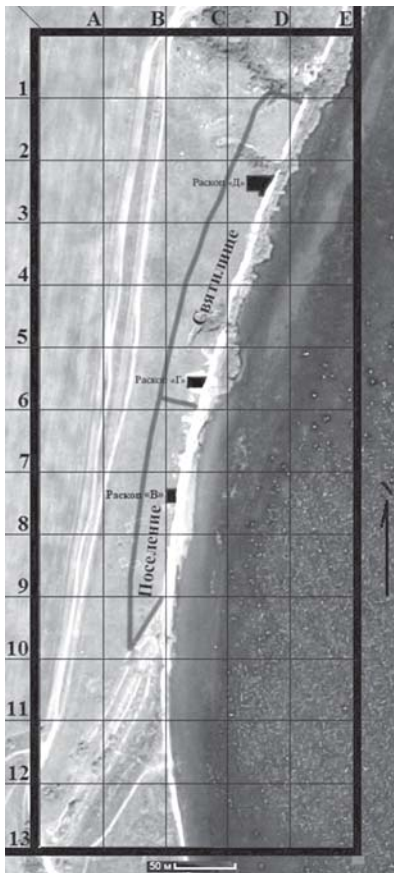

Рис. 4. Вікторівка-І.
Вид з космосу. Розташування
розкопів 2012–2017 рр.

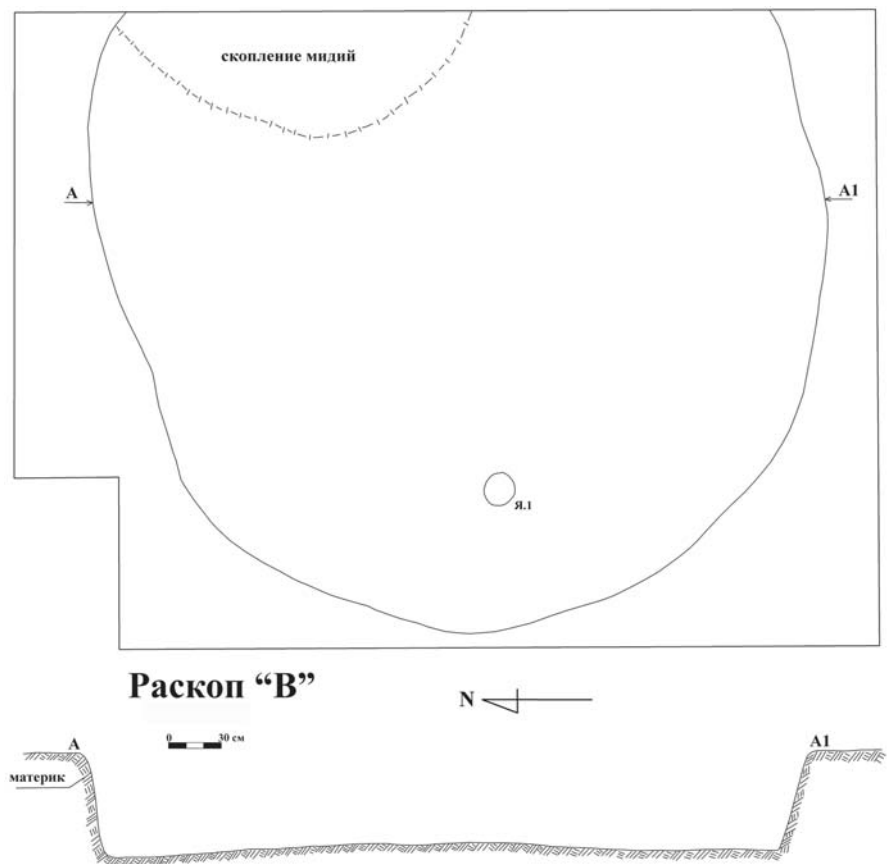

Рис. 5. Вікторівка-І. Розкоп «В».
Напівземлянка № 1. План і розріз

⁵ Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья. / С. И. Капошина. // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1956. – Вып. 50. – С. 211–254.

⁶ Славин Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників Ольвійського оточення у 1949–1950 рр. / Л. М. Славин. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Вып. 5. – С. 127–148.

⁷ Рудык Ф. Древнее поселение Викторовка I (VI–III вв. до н.э.) / Ф. Рудык. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1957. – Вып. 1. – С. 63–66.

⁸ Див.: Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья / В. В. Лапин. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 174–175; Отрешко В. М. Позднеархаические поселения Березанского лимана / В. М. Отрешко // Открытия молодых археологов Украины. – 1976. – Вып. 1. – С. 31–33; Марченко К. К. Поселения античного времени на территории Нижнего Побужья / К. К. Марченко // Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. Отв. ред. Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков. – Москва: Наука, 1984. – С. 40–44; Колесников М. А. К методике определения границ

Таким чином на сьогодні розкрито більше 700 м² пам'ятки, що дозволяє зробити цілий ряд важливих висновків.

Поселення Вікторівка-I було засноване на початковому етапі освоєння регіону Нижнього Побужжя іонійськими колоністами. Воно займало південну частину високого плато правого берегу Березанського лиману. Орієнтовна збережена площа – близько 2,5 тис. м². Як вже було згадано вище, заснування поселення відносять до першої чверті або першої половини VI ст. до н.е. Це датування базується на аналізі артефактів, однак самі ранні, зафіксовані на сьогодні, архітектурні споруди можна віднести лише до середини–другої половини століття. На той час Вікторівка-I, вірогідно, підпорядковувалася Борисфену і разом з цілим рядом інших пам'яток, формувала його сільськогосподарське оточення¹⁰. За думкою більшості вчених, в межах останньої чверті VI – першої чверті V ст. до н.е. Борисфен разом зі своєю хорою увійшов до складу Ольвійського полісу¹¹. Як і майже всі сільськогосподарські поселення регіону, Вікторівка-I проіснувала до кінця першої третини V ст. до н.е. Після цього, внаслідок ряду соціально-економічних причин¹² та, можливо, загострення військово-політичної ситуації внаслідок скіфо-перської війни¹³, була залишена своїми мешканцями, які в свою чергу перемістилися у передмістя Ольвії або Борисфену¹⁴. З огляду на географіч-

не розташування пам'ятки, найбільш вірогідним здається останнє.

За класифікацією С. Б. Буйських, Вікторівське поселення пізньоархаїчної доби може відноситися до поселень середніх розмірів, які налічували від 4 до 16 самостійних житлово-господарських модулів¹⁵. Принаймні на сьогодні, в межах досліджених ділянок, можна говорити щонайменше про три такі структури. Цілком логічно припустити, що на зруйнованій та недослідженій території поселення такі комплекси теж знаходилися і їх було значно більше.

Перший з модулів досліджений в північній частині поселення в межах розкопу «А»¹⁶. На вивченій площі він включав у себе прямокутну житлову напівземлянку та господарчу яму.

Другий модуль складався з двох частково досліджених напівземлянок №№ 1 і 2 та господарської ями, відкритих в межах розкопу «Б»¹⁷.

Напівземлянки № 3 розкопу «Б»¹⁸ та № 1 розкопу «В»¹⁹ (при накладанні плану поселення 1949 р. на сучасну сітку квадратів, ці два об'єкти розташовуються близько один до одного), вірогідно складала третій модуль.

Розкриті на сьогодні об'єкти дозволяють сформувати певне бачення побуту іонійських колоністів.

Мешканці Вікторівки-I пізньоархаїчного часу селилися в нескладних за своєю конструкцією напівземлянкових житлах овальної та

античної сільської округи (на прикладі Нижнього Побужжя та Європейського Боспора) / М. А. Колесников // Ольвийские древности: Сборник научных трудов. Отв. ред. С. Д. Крыжицкий. – К.: ПП «КОРВІН ПРЕСС», 2009. – С. 243–251.; Буйских С. Б., Отрешко В. М. Основные этапы развития селенной округи Ольвии / С. Б. Буйских, В. М. Отрешко // Ольвийские древности.: Сборник научных трудов. Отв. ред. С. Д. Крыжицкий. – К.: ПП «КОРВІН ПРЕСС», 2009. – С. 138–139.

⁹ Буйских С. Б., Буйских А. В. К хронологии архаических поселений хоры Ольвии Понтийской. / С. Б. Буйских, А. В. Буйских. // Боспорские исследования. – 2010. – Вып. 24). – С. 3–64.

¹⁰ Буйских С. Б., Отрешко В. М. Указ. соч. – С. 136–144.; Античные поселения Нижнего Побужжя (Археологическая карта). / С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, В. М. Отрешко. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 42.

¹¹ Отрешко В. М. Ольвийская хора VI–V вв. до н.э.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. М. Отрешко. – К., 1990. – С. 21.

¹² Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Указ. соч. – С. 42–43.

¹³ Доманский Я. В., Марченко К. К. Некоторые вопросы античной истории Нижнего Побужжя / Я. В. Доманский, К. К. Марченко // 150 Одесскому археологическому музею: тезисы докладов юбилейной конференции. – Одесса, 1975. – С. 121.

¹⁴ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Указ. соч. – С. 42–43.

¹⁵ Буйских С. Б. Первичный жилищно-хозяйственный модуль раннеантичных поселений Ольвийской хоры / С. Б. Буйских // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР. – Москва: ИА АН СССР, 1986. – С. 27.

¹⁶ Капошина С. И. Указ. соч. – С. 240–242.

¹⁷ Рудык Ф. Указ. соч. – С. 45.

¹⁸ Там само. – С. 45–46.

¹⁹ Бондаренко Д. В., Смирнов А. И. Новая полуземлянка архаического времени на поселении Викторівка-I. // Д. В. Бондаренко, А. И. Смирнов // Греческая архаика Северного Причерноморья. К 50-летию исследований на о. Березань экспедицией Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 12–14.

підпрямокутної в плані форми площею близько 15–20 м². Стіни цих споруд були впущені в давній гумус та материкову глину на глибину 0,5–1 м. Сліди обмазки або штукатурки на бортах не фіксуються. Наземна конструкція стін, ймовірно, зводилася з сирцевої цегли. На користь цього можуть свідчити глиняні запливи вздовж бортів жител та майже повна відсутність будівельного каменю в культурних шарах. Дах, вірогідно, перекривався очеретом, який у великій кількості росте на березі лиману. Для підтримки перекриття в більшості приміщень встановлювалися підпорні стовпи, від яких залишилися відповідні ямки. Судячи з форм напівземлянок та розташування стовпових ямок, можна казати про використання на поселенні двоскатного та шатрового типу перекриттів. Також стовпи використовувалися для оформлення вхідного отвору. В жодній напівземлянці не зафіксовано сходів, що насуває на припущення про використання дерев'яних драбин. Підлога в житлах була материковою, можливо мала глиняне або органічне покриття, сліди якого не збереглися. Для обігріву приміщень в умовах сурового причорноморського клімату використовувалися два основних типу опалювальних приладів. Напівземлянка розкопу «А» мала заглиблене у підлогу вогнище відкритого типу. Воно було влаштоване таким чином, що частиною виходило за межі приміщення, тим самим, утворюючи своєрідний димохід. В усіх інших напівземлянках слідів вогнищ не зафіксовано. Це дозволяє думати, що їх мешканці користувалися переносними жаровнями, окремі фрагменти яких зустрічаються при розкопках. Розвал такої жаровні, який є одним з найбільш збережених зразків у Нижньому Побужжі, був знайдений в заповненні зольнику № 1 Вікторівського святилища. Для освітлення приміщень використовувалися глиняні світильники відкритого типу місцевого виробництва та імпорتنі, які також доволі часто трапляються серед матеріалів поселення.

Неподалік від кожного житла викопувалися одна–дві ями, які слугували для утилізації господарських відходів. Ямка поблизу напівземлянки розкопу «А» також могла використовуватися, як невеликий погрібець.

З огляду на сільськогосподарське спрямування поселення, провідними заняттями його мешканців були землеробство, скотарство та рибальство.

Про значний розвиток останнього свідчить велика кількість рибальських грузил, що скрізь трапляються при розкопках пам'ятки. Вони робилися з гальки, уламків амфор та свинцю. Серед остеологічного матеріалу значну долю займають кісткові рештки риб. Культурний шар та заповнення ґрунтових об'єктів на всіх досліджених ділянках насичені уламками черепашок чорноморської мідії. Ці молюски у великій кількості використовувалися у їжу, а також, ймовірно, разом з деякими видами риб могли слугувати важливою статтею експорту.

Про заняття мешканців поселення землеробством свідчать знахідки серпів та зернотерок. Однак, варто зауважити, що на досліджених ділянках не зафіксовано жодної зернової ями, в яких накопичувалися запаси хлібу, що дає підстави припустити, що землеробство на Вікторівці-І слугувало виключно для потреб місцевого населення.

На розвиток скотарства вказують велика кількість кісток свійських тварин серед матеріалів досліджень. Наразі вся остеологічна колекція новітніх розкопок знаходиться на вивченні у палеозоологів, тому про склад стада зараз казати зарано.

Серед артефактів, знайдених на поселенні абсолютну більшість займають фрагменти амфорної тари. Вони представлені продукцією Хіосу, Лесбосу, Клазомен та Фасосу з явним переважанням зразків перших двох центрів. Багато і «протофасоських» амфор.

Товстостінна господарська кераміка представлена поодинокими уламками корчаг, червоноглиняних та світлоглиняних лутеріїв.

Для приготування їжі використовували ліпний та гончарний кухонний посуд. Саме до першої технологічної групи належить переважна більшість зразків. Такий посуд був не складним у виробництві та міг опалюватися на відкритому вогнищі. Тому він був доступний всім, навіть найбіднішим верствам населення. Колекція ліпного посуду складається з чисельних фрагментів горщиків, поодинокі-

ми зразками представлені корчаги, кубочки та миски. Горщики оздоблювалися пальцево-нігтьовими вдавлуваннями по вінцю та плечикам, відтягнутими пружками з такими ж вдавлуваннями. Значно менше кухонного посуду, виготовленого на гончарному колі. Він представлений фрагментами каструль та горщиків.

Для вживання їжі користувалися столовим посудом. Він розподіляється на звичайний та парадний. Вважається що майже весь звичайний столовий посуд виготовлявся в місцевих майстернях Борисфену та Ольвії, тому його доля серед керамічного матеріалу велика. Повсякденний столовий посуд представлений червоно-глиняними, сіро-глиняними та сіро-лещеними формами: мисками, глеками, йонохоями, кратерами та кіліками. Парадний посуд імпортувався переважно з майстерень Іонії та Аттики. Іонійські зразки представлені смугастими кіліками, мисками та ойнохоями, виділяються фрагменти хіоської та клазоменської кераміки. Аттичний імпорт репрезентований переважно чорнолаковими та чорнофігурними кіліками. Поодинокими зразками представлені коринфські скіфоси.

Таким був побут еллінських колоністів, що освоювали територію Нижнього Побужжя на самому ранньому етапі колонізації Північного Причорномор'я. Конструкції архітектурних споруд і матеріальна культура, в цілому, знаходять широкі аналогії серед матеріалів синхронних за часом поселень Нижнього Побужжя²⁰.

Архітектурних залишків класичного часу на поселенні не зафіксовано. Вікторівка-I відроджується вже після походу Зопіріона – в межах останньої третини IV ст. до н.е. і, вірогідно, існує до галатського нашестя середини III ст. до н.е.²¹

Дуже мало відомостей ми маємо про вигляд поселення елліністичної доби. Матеріали цього часу майже не трапляються в культурних шарах пам'ятки. Тож всі свідчення базу-

ються на архітектурних залишках, відкритих М. Ф. Болтенко на розкопі «Б».

Ці залишки являють собою фундаменти прямокутної багатокамерної наземної кам'яно-сирцевої споруди. Будівля витягнута з північного сходу на південний захід. Фундаменти товщиною до 0,75 м вивчені на 10 м, складені не дуже ретельно, з каміння вапняку середнього та малого розмірів. В них фіксувалися проміжки, частина з яких могла бути прорізами для вікон або дверей. Стіни споруджувалися з сирцевої цегли. Перекрита будівля була, вірогідно, черепицею, кілька уламків якої знайдено в культурних шарах пам'ятки. Датовані залишки будинку кінцем IV – початком III ст. до н.е.

Окрім того, Л. М. Слівін зазначає, що на поселенні було відкрито декілька синхронних за часом зернових ям, глибиною 1,5–2 м та діаметром 1,25–1,60 м²², що може свідчити про зростаючу роль землеробства на поселенні та певні скупчення запасів зерна.

Матеріальна культура елліністичної доби представлена уламками гераклеїських, родоських, фасоських та синопських амфор, ліпної та гончарної кераміки²³.

За наявними на сьогодні даними важко класифікувати пам'ятку. Можливо, вона являла собою окрему колективну садибу, таку як, наприклад, Парутине-I або Волоська коса-VI²⁴. Однак, більш точні висновки можна буде робити лише при розкритті більших площ.

Стратегія подальших археологічних розкопок Вікторівки-I включає в себе синхронне дослідження площі святилища та поселення великими площами. Це допоможе більш глибоко зрозуміти планування та структуру, архітектурні особливості поселення; сприятимуть формуванню більш об'єктивних висновків стосовно основ економіки, побуту та вірувань його населення; а головне – допоможуть зрозуміти взаємозв'язок між поселенням та святилищем та пояснити феномен появи цього комплексу.

²⁰ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Указ. соч. – С. 42–43.

²¹ Отрешко В. М. З історії Ольвійського полісу IV–I ст. до н.е. / В. М. Отрешко. // Археологія. – 1982 – Вип. 41. – С. 43–45.

²² Слівін Л. М. Вказ. праця. – С. 144–145.

²³ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Указ. соч. – С. 74–75.

²⁴ Там само. – С. 44.

References

1. Bondarenko D. V., Smirnov A. I. (2012) Novaya poluzemlyanka arhaicheskogo vremeni na poselenii Viktorovka-I. *Grecheskaya arhaika Severnogo Prichernomor'ya. K 50-letiyu issledovaniy na o. Berezan' e'kspeditsiej Gosudarstvennogo E'rmitazha*, 12-14. [in Russian].
2. Bujskih S. B. (1986). Pervichnyj zhilishhno-hozyajstvennyj modul' ranneantichnyh poselenij Ol'vijskoj hory. *Hozyajstvo i kul'tura doklassovyh i ranneklassovyh obshestv. III*, 26-28. Moskva. [in Russian].
3. Bujskix S. B., Otreshko V. M. (2009). Osnovnye e'tapy razvitiya sel'skoj okrugi Ol'vii. *Ol'vijskie drevnosti*, 36-44 [in Russian].
4. Bujskih S. B., Bujskih A. V. (2010). K hronologii arhaicheskikh poselenij hory Ol'vii Pontijskoj. *Bosporskie issledovaniya*, 24, 3-64. [in Russian].
5. Goshkevich V. I. Gde byl drevnij Odess? (1915). *Zapiski Odesskogo imperatorskogo obshhestva istorii i drevnostej*, 32, 445-450. [in Russian].
6. Domanskij Ya. V., Marchenko K. K. (1975). Nekotorye voprosy antichnoj istorii Nizhnego Pobuzh'ya. *150 Odesskomu arheologicheskomu muzeyu*, 120-121. [in Russian].
7. Kaposhina S. I. (1956). Iz istorii grecheskoj kolonizacii Nizhnego Pobuzh'ya. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 50, 211-254. [in Russian].
8. Kolesnikov M. A. (2009). K metodike opredeleniya granic antichnoj sel'skoj okrugi (na primere Nizhnego Pobuzh'ya i Evropejskogo Bospora). *Ol'vijskie drevnosti*, 243-251. [in Russian].
9. Kryzhickij S. D., Bujskih S. B., Otreshko V. M. (1990). *Antichnye poseleniya Nizhnego Pobuzh'ya (Arheologicheskaya karta)*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
10. Lapin V. V. (1966). *Grecheskaya kolonizaciya Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
11. Marchenko K. K. (1984). Poseleniya antichnogo vremeni na territorii Nizhnego Pobuzh'ya. *Arheologiya SSSR. Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomor'ya*, 40-44. [in Russian].
12. Otreshko V. M. (1976). Pozdnearhaicheskije poseleniya Berezanskogo limana. *Otkrytiya molodyh arheologov Ukrainy*, 1, 31-33. [in Russian].
13. Otreshko V.M. (1982). Z istorii Ol'vijs'kogo polisu IV – I st. do n.e. *Arxeologiya*, 41, 43-45. [in Ukrainian].
14. Rudyk F. (1957). Drevnee poselenie Viktorovka I (VI-III vv. do n.e.). *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomor'ya*, 1, 63-66. [in Russian].
15. Slavin L. M. Arheologichni doslidzhennya gorodishh, poselen' ta mogil'nikiv Ol'vijs'kogo otochennya u 1949-1950 rr. *Arheologichni pam'yatki URSS*, 5, 127-148. [in Ukrainian].
16. Fabricius I. V. (1951). *Arheologicheskaya karta Prichernomor'ya Ukrainskoj SSR*. Kiev: Izdatel'stvo AN USSR [in Russian].